

УДК 930:17.023.35(470+571)(477)

О. В. Козак

Українське меценатство і благодійництво в Російській імперській та радянській історіографії

Проаналізовано наукові праці дослідників українського меценатства і благодійництва в Російській імперській та радянській історіографії.
Ключові слова: меценатство, благодійництво, Російська імперія, історіографія, дослідження.

Проанализированы научные труды исследователей украинского меценатства и благотворительности в Российской имперской и советской историографии.

Ключевые слова: меценатство, благотворительность, Российская империя, историография, исследования.

Analyzed analyzed scientific works Ukrainian philanthropy and charity in the Russian imperial and Soviet historiography.

Key words: patronage, charity, Empire, historiography, research.

Українське меценатство сягає своїми коріннями давнини та має багату історію. В Україні меценатство та благодійність особливо активно почали розвиватися наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. Підприємці, що мали великі фінансові кошти, почали використовувати їх не тільки для розвитку своєї справи, але й на благодійність, розвиток культури.

До початку ХХ ст. меценатство фактично перетворилося на найважливіший компонент культурно-художнього життя Російської та Австро-Угорської імперій. Ці обставини, проблеми розвитку меценатства як виду суспільно корисних дій більш загального поняття філантропії, були предметом активного вивчення сучасників, а згодом і мистецтвознавців, істориків, культурологів.

З метою висвітлення основних етапів розвитку наукової думки з проблем меценатства наявну літературу необхідно розділити на декілька груп за проблемно-хронологічним принципом. Першу групу складають дореволюційні дослідження, які цілком або частково присвячені формуванню окремих рис меценатства в контексті розвитку благодійності в межах України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Ці праці видавалися столичними або місцевими типографіями з метою інформування читача про найбільш пекучі та болісні проблеми співвідношення між суспільним благом й особистим багатством [1; 2].

Як зазначали сучасники, особливо відзначався своїми благодійними закладами Київ. І дійсно, в працях В. Мозгового, І. Федорченка перед нами постає багатогранна картина діяльності благодійних товариств, притулків, лікарень, утворених на приватні пожертви та заповідані капітали. Праця В. Мозгового, що виконував обов'язки секретаря Київського губернського статистичного комітету, насичена великим фактичним матеріалом, який свідчить про ріст капіталовкладень у соціальну сферу приватних осіб. Різноманітні благодійні заклади (богадільні, притулки, лікарні тощо) утримувалися на відсотки з капіталів, пожертви, заповіді, щорічні внески [3; 4].

У цьому контексті цікавими є праці М. Тростянського "Руський філантроп та його діяння. Вінок на пам'ять Н. А. Терещенку в Глухові від Київської першої гімназії", Ф. Міщенко "Г. П. Галаган. Некролог" [5; 6]. Оскільки написані ці праці були з нагоди смерті благодійників, у них не уникнуто шанобливих ознак. Так, наприклад, як вважав М. Тростянський, "Никола Артемович Терещенко стояв печально-самотньо серед руських капіталістів, які забули благо близьких для егоїзму, школу для біржі". Ф. Міщенко виводить мотивацію широкої громадської діяльності Г. Галагана з його особистих "свідомих зусиль", ідейної близькості до народників-славянофілів, тяжкого сімейного горя (смерті сина). Разом з цим автори обґрунтували закономірність та необхідність приватної благодійної діяльності, довели позитивний ефект від неї у різних сферах соціально-культурного життя.

Не обминув увагою велику пожертву місцевих меценатів на користь Харківського університету відомий історик Д. Багалій у спільному з М. Сумцовим "Короткому нарисі історії Харківського університету" [7]. Харківський університет, що виник завдяки співчуттю та підтримці суспільства, продовжував отримувати допомогу з боку окремих осіб та закладів у вигляді різноманітних пожертв, премій, стипендій.

Іншу категорію досліджень складали праці, присвячені благодійним витратам підприємців на освітянські справи [8; 9]. Саме ці праці відрізнялися найбільшою критичністю стосовно оцінки якісної та кількісної підтримки освіти цукрозаводчиками.

У Західній Україні докладний життєпис громадського і культурного діяча, юриста, мецената М. Качковського залишив дослідник О. Мончаловський [10]. Згодом ім'ям Качковського було назване засноване в 1874 р. культурно-освітнє товариство.

Слід зазначити, що у Російській імперії історія меценатства більш-менш повно висвітлювалася в загальноімперському контексті

піклування та опіки, як аспект приватної благодійності. Аналіз буржуазної історіографії за даним питанням показує, що усі її напрямки виходили з загальних положень офіційної державної школи про "просвічену турботливість", служіння привілейованих прошарків населення на користь іншим. Дореволюційна історіографія, що була представлена в основному статтями та брошурами публіцистичного характеру, переслідувала мету доказати необхідність прийняття заходів з соціальної опіки нужденних. Слід зазначити, що незважаючи на апологетичний характер і явну тенденційність, деякі з праць цього напрямку містять цінні спостереження і факти про структуру станової взаємодопомоги, про діяльність благодійних товариств тощо.

Соціальні й економічні катаклізми та національна революція 1917–1920 рр., що потрясли та зруйнували Австро-Угорську та Російську імперії, перервали не лише еволюційний розвиток суспільства, а й поступ наукової історичної думки. Встановлення влади більшовиків і їх прагнення до ідеологічного диктату зробили досить проблематичним використання тих документів у вивченні проблем меценатства, які були закладені раніше так званою "буржуазною" наукою. Якщо в дореволюційній літературі обережно використовували поняття "меценатство", віддаючи перевагу термінам "благодійництво" та "філантропія", то за радянських часів ці слова зовсім зникли з наукового обігу.

У радянській історіографії немає узагальнюючих праць щодо історії меценатства. Тільки деякі мистецтвознавці 20-х рр. ХХ ст. (Федоров-Давидов, Н. Коваленська, О. Михайлов), розглядаючи російський живопис ХІХ ст., не могли не пригадати ту роль, яку відіграло меценатство П. Третьякова, К. Солдатенкова, С. Мамонтова в художньому житті імперії. Але й серед мистецтвознавців вже діяв класовий підхід, що віддзеркалився на характеристиці меценатства взагалі: "Це були такі меценатство та благодійність, які в своїй основі мали лише бажання пустити туман в очі й придбати популярність в середовищі дрібної буржуазії та міщанства з метою нажити на цьому відомий політичний капітал, почасти деяке прагнення до умиротворіння власної совісті" [11].

Увагу дослідників, що так чи інакше торкалися цієї теми, привертала здебільшого проблематика приватного колекціонування та збиральництва. Так, спроба М. Макаренка зробити путівник по музею мистецтв ім. Б. І. та В. М. Ханенків, набула ознак розгорнутої панорами про збиральницьку діяльність подружжя Ханенків. "Вільні" матеріальні засоби збирачів сприяли такій діяльності. Результатом

її постав у Києві "першорядний музей з такими культурноцінними речами, яких і в Москві немає" [12].

Цікаві відомості біографічного напрямку подаються в журналах "За сто літ" [13; 14] та "Україна" [15] дослідниками А. Степовичем і В. Гнатюком. Редактора журналу "Щорічник Колегії Павла Галагана" А. Степовича ми можемо з повним правом назвати першим біографом українського мецената Г. П. Галагана.

Напружені події громадсько-політичного життя, до яких були причетні свідомі українці, відобразили в своїх працях історики 20–30-х рр. ХХ ст. Становленню фінансової бази українського національного відродження присвятили окремі сторінки історики – свідки тих літ [16].

Варто зазначити, що у 20–30-ті рр. були опубліковані перші узагальнюючі праці істориків радянської України та Росії щодо дослідження промислових та соціально-економічних процесів у цукробуряковій промисловості. В них чимало сторінок присвячено "групі культурних господарів" серед великих українських землевласників та купців, грошові капітали яких склалися з різних прибутків [17; 18].

У післявоєнні роки актуальними з-поміж мистецтвознавців стали проблеми взаємозбагачення культурних традицій серед народів СРСР. З'являються праці частково або повністю присвячені художній спадщині й творчому доробку найбільш видатних художників, які в своєму житті користувалися послугами меценатів [19; 20].

Окремі свідчення про найбільш видатних представників торгівельно-промислового прошарку Російської імперії почали з'являтися спочатку в мемуарній літературі, а потім і в історичній у 60–70-ті рр. ХХ ст.

У цей період коло інтересів науковців акцентувалося на дослідженні соціальної структури української буржуазії та фінансової бази меценатства, але без з'ясування шляхів реалізації накопиченого багатства [21; 22]. Перші спроби прослідкувати "переливання" коштів з матеріально-виробничого сектора господарства в культурно-мистецький та соціальний були зроблені О. Нестеренко [23], О. Прийменко [24], Л. Шепелевим [25]. Але великі пожертви капіталістів на лікарні, школи, благодійні товариства створювали, на думку авторів, фальсифіковану картину взаємовідносин між трудом та капіталом. Із суто спеціальних праць, присвячених становленню та розвитку технологічній оснащеності цукрової промисловості, можна зробити певні висновки про різнобічну діяльність українських цукрозаводчиків [26].

У 50–70-ті рр. виходить низка загальних мистецтвознавчих праць [27; 28], у тому числі по шевченкознавству [29; 30], в яких хоча і визнавалася роль українських меценатів у збереженні пам'яток культури, але робилося це в завуальованій формі, без визначення станової приналежності колекціонерів та меценатів. Пояснюється це, ймовірно, ідеологічними кліше радянської історіографії, якій заборонялося висвітлювати в позитивному ракурсі привілейовані, експлуататорські класи, владу яких змела революція 1917 р. Так, у праці Г. Мезенцевої "Музеї України" Б. І. Ханенка названо скромно "археологом" [31]. Але, як відомо, археологічна діяльність не була його професійним поприщем. Професійних висот Б. Ханенко здобув як адвокат, співвласник та директор-розпорядник товариства братів Терещенко, голова Київського Комітету торгівлі й мануфактур тощо.

Водночас мистецтвознавчі праці 50–70-х рр. демонструють відродження інтересу до історії приватного колекціонування та музейництва в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Саме у цей період виходять праці С. Овсянникової [32], В. Сарбея [33], М. Факторовича та Л. Членової [34].

Колективна збірка праць про розвиток мистецтва в дореволюційній Російській імперії містить окремі свідчення про аналогічні події на території України [35; 36]. Здебільшого матеріал у ній подається в контексті взаємозв'язку мистецтв у художньому розвитку Росії другої половини ХІХ ст., а українське мистецтво розглядається в тісних зв'язках з російським мистецтвом. І хоча ці праці несуть на собі відбиток пропагандистського лозунгу "інтернаціоналізму", саме в цих працях знайшла відображення роль України в культурі Росії. І. Репін, Л. Жемчужников, П. Чайковський та інші митці посідали особливе місце в культурному житті України другої половини століття. "Інтернаціональні" зв'язки українських меценатів та російських митців стали предметом дослідження Ю. Белічко [37] та А. Давидової [38].

Отже, до 1985 р. два потоки історичних досліджень (про колекціонерську та професійну діяльність українських меценатів) існували окремо один від одного. Змістовність праць російських та українських істориків й мистецтвознавців обмежувалася вузькоспеціалізованою тематикою, що не сприяло кардинальним зрушенням в історичній свідомості суспільства та історичній науці взагалі, а навпаки нав'язувала комплекс меншовартості, провінційності, хуторянства. Таке положення спричинило появу в пресі в наступні роки риторичних запитань: "Морозов, Третьяков – в Москві. А в Києві – хто?" Одночасна неможливість замовчувати цілий пласт української

історії породжувала однобічні публікації, в яких принижувалася організаторська та фундаторська роль меценатів. Крім того, ідеологічні забобони вимагали дати відсіч найбільш поширеним прадавнім тезам, що нібито мистецтво потребує жертв і покровительства. Їх реалізація посприяла, на думку деяких радянських мистецтвознавців, укоріненню утриманських настроїв, з одного боку, і утвердженню поглядів на мистецтво як на громадського утриманця – з іншого.

З викладеного вище можна зробити висновок про те, що дослідниками Російської імперської та радянської доби проведена значна робота з вивчення проблем, пов'язаних з розвитком меценатства у другій половині XIX – на початку XX ст. До кола інтересів науковців потрапляли питання загальної історії меценатства, підприємницької та благодійницької діяльності деяких родин на території України, окремих видів меценатства. Як показав огляд наукової літератури з теми, увесь загал наукових праць можна поділити на три великі групи: по-перше, це узагальнюючі праці про благодійництво та меценатство як на території Російської імперії, так і України; по-друге, мистецтвознавчі, краєзнавчі, культурологічні праці, присвячені окремим видам меценатства; по-третє, роботи з проблем фінансової бази меценатства.

Однак практично не розробленими залишилися питання посередницької діяльності діячів культури та мистецтва, яких меценати залучали до співпраці. У науковій літературі майже не дослідженими залишаються особливості регіональної специфіки меценатства в Україні. І найголовнішою прогалиною є відсутність комплексної узагальнюючої праці з типології меценатів як суб'єктів суспільно корисної діяльності, взаємодії меценатства з такими соціальними інститутами як релігія, ідеологія, культура. Виходячи з цього, не підлягає найменшому сумнівові, що проблема меценатства в Україні належить до недостатньо розроблених і потребує подальшого вивчення.

Література

1. Гогель С. К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности / С. К. Гогель. – СПб. : Тип. т-ва "Общественная польза", 1908. – 123 с.

2. Барвинский О. Летопись суспільної роботи и силы русинов австрийских / О. Барвинский. – Львів : Коштом и заходом товариства "Просвіта", 1885. – 45 с.

3. Мозговой В. Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии / В. Г. Мозговой. – Киев, 1885. – 92 с.

4. Федорченко И. И. Благотворительные общества г. Киева на Киевской Всероссийской выставке 1913 г. / И. И. Федорченко. – Киев, 1913. – 64 с.

5. Тростянский М. Русский филантроп и его деяния (Венок на память Н. А. Терещенку в Глухове от Киевской Первой Гимназии) / М. Тростянский. – Киев, 1909. – 16 с.
6. Мищенко Ф. Г. П. Галаган. Некролог / Ф. Г. Мищенко. – Киев, 1888. – 22 с.
7. Багалея Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета / Д. И. Багалея, Н. Ф. Сумцов. – Харьков, 1906. – 330 с.
8. Гнедич А. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии / А. Гнедич, С. Аксенов. – Харьков : Тип-ия А. Дарре, 1899. – Вып. 1. – 198 с.
9. Лебедь-Юрчик Х. М. Сахарная промышленность в России / Х. М. Лебедь-Юрчик. – Киев, 1909. – 154 с.
10. Мончаловский О. А. Памятная книжка в 25-летний юбилей общества им. М. Качковкого / О. А. Мончаловский. – Львов : Из печатни Ставропигийского ин-та, 1899. – 168 с.
11. Федоров – Давыдов. У истоков русского имперессионизма / Федоров – Давыдов // Русская живопись XIX века : сб. ст. / под ред. В. М. Фриче. – М., 1929. – С. 133.
12. Макаренко М. Музей мистецтв ім. Б. І. та В. М. Ханенків Української Академії Наук. Провідник. – К. : Червоний шлях, 1924. – С. 10.
13. Степович А. До ківіо-галицьких зв'язків на початку 1870-х років (з щоденників Г. П. Галагана) / А. Степович // За сто літ. – Харків, 1930. Кн. 5. 1930. – С. 183–191.
14. Степович А. З аграрної політики на Правобережжі 1880-х років / А. Степович // За сто літ : матеріали з громадського й літературного життя України XIX – початку XX століття / під ред. М. Грушевського. – Харків, 1929. – Кн. 4. – С. 181–189.
15. Гнатюк В. Наукова праця на Волині з 1914–1924 / В. Гнатюк // Україна. – 1926. – № 2–3.
16. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні / О. Гермайзе. – К. : Книгоспілка, 1926.
Т. 1: Революційна Українська Партія. – 1926. – 387 с.
17. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості / К. Г. Воблий. – Київ, 1930. – 402 с.
18. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики / А. П. Оглоблин. – Мюнхен (репринтное издание 1925 г.), 1971. – 312 с.
19. Розенталь Л. Н. В. Неврев. 1830–1904 / Л. Н. Розенталь. – М.-Л. : Искусство, 1946. – 23 с.
20. Дурьлин С. Н. Нестеров-портретист / С. Н. Дурьлин. – М.-Л. : Искусство, 1949. – 270 с.
21. Минарик Л. П. Происхождение и состав земельных владений крупнейших помещиков России конца XIX – начала XX вв. / Л. П. Минарик // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М. : Наука, 1965. – Сб. VI. – С. 356–395.

22. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство европейской России (к. XIX – н. XX вв.) / А. М. Анфимов. – М. : Наука, 1969. – 394 с.
23. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О. О. Нестеренко. – К. : Держполітвидав, 1952. – 180 с.
24. Приймєнко А. И. Легальные организации рабочих юга России в период империализма (1895 – февраль 1917 гг.) / А. И. Приймєнко. – Киев–Донецк : Вища школа, 1977. – 162 с.
25. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в. / Л. Е. Шепелев. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1981. – 276 с.
26. Корчинский А. И. Сахарная промышленность России в период, предшествовавший Великой Октябрьской Социалистической революции / А. И. Корчинский // Труды Киевского Технологического института пищевой промышленности. – К. : Изд-во Киевского университета, 1959. – Вып. 20. – С. 65–78.
27. Історія українського мистецтва : в 6 т. – К. : АН УРСР, 1970.
Т. 4. – Кн. 2. – 433 с.
28. Німенко А. В. Українська скульптура другої половини XIX – початку XX ст. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1963. – 127 с.
29. Шевченківські місця України. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1957. – 162 с.
30. Шевченківський словник : у 2 т. – К. : Вища школа, 1976.
Т. 1: А-Мол. – 1976. – 415 с.
31. Мезенцева Г. Г. Музеи Украины / Г. Г. Мезенцева. – К. : Издательство КГУ, 1959. – 178 с.
32. Овсянникова С. А. Частное коллекционирование в России в пореформенную эпоху / С. А. Овсянникова // Очерки истории музейного дела в России. – М. : Советская Россия, 1960. – С. 66–145.
33. Сарбей В. Г. До 130-річчя з дня народження В. В. Тарновського // Український історичний журнал. – 1967. – № 4. – С. 118–121; Його ж. Музейна і архівна шевченкіана В. В. Тарновського // Збірник праць шістнадцятої наукової Шевченківської конференції. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 134–140.
34. Факторович М. Д. Художественные музеи Киева / М. Д. Факторович, Л. Г. Членова. – М. : Искусство, 1977. – 255 с.
35. Гордійчук М. Чайковський і українські народні пісні / М. Гордійчук // Російсько-українські мистецькі зв'язки : збірник / М. Гордійчук. – К. : Мистецтво, 1955. – С. 114–123.
36. Ханко В. М. Кустарно-художній рух в Росії та промисли Полтавщини на зламі XIX–XX ст. / В. М. Ханко // Російсько-українські мистецькі зв'язки : збірник. – К. : Мистецтво, 1955. – С. 174–180.
37. Белічко Ю. В. Україна в творчості І. Ю. Рєпіна / Ю. В. Белічко. – К. : Мистецтво, 1963. – 125 с.
38. Давыдова А. С. Запорожцы. Картина И. Е. Репина / А. С. Давыдова. – М. : Искусство, 1962. – 62 с.